

Εισαγωγή

Πότε ξεκίνησε ο καπιταλισμός; Σε αυτή την απλή ερώτηση έχει δοθεί μια ευρύτατη γκάμα αντιφατικών μεταξύ τους απαντήσεων από οικονομολόγους, ιστορικούς και κοινωνικούς επιστήμονες. Ας μου επιτραπεί να παραθέσω ορισμένα μόνο παραδείγματα.

Σύμφωνα με τον επιφανέστερο ίσως οικονομολόγο του 20ού αιώνα, τον John Maynard Keynes, ο καπιταλισμός γεννήθηκε στην αρχαία Βαβυλώνα και κατόπιν υιοθετήθηκε από την αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη, ή έστω προσαρμόστηκε σε αυτές τις αρχαίες κοινωνίες, για να κληρονομηθεί μεταγενέστερα από τη Δυτική Ευρώπη (Keynes 2013). Εξέχοντες ακαδημαϊκοί ιστορικοί όπως ο Lujjo Brentano (1844-1931), που κατατάσσεται στη λεγόμενη Γερμανική Ιστορική Σχολή, ή η Patricia Crone (1945-2015) από το Πανεπιστήμιο Princeton, υιοθετούσαν μια παρόμοια αντίληψη (βλ. το κεφάλαιο 6).

Σύμφωνα με τον Max Weber (1864-1920), τον «ιδρυτή της Κοινωνιολογίας» όπως ενίοτε τον αποκαλούν και θεμελιωτή της βεμπεριανής θεωρητικής παράδοσης, ο σύγχρονος καπιταλισμός αναδύθηκε και διαμορφώθηκε σε αντιστοιχία με ένα πνεύμα εγκράτειας που εισήχθη στις δυτικές κοινωνίες μετά τη Μεταρρύθμιση από τον Καλβινισμό, και το οποίο έκτοτε λειτούργησε ως το «πνεύμα του καπιταλισμού» (Weber 2001, βλ. επίσης κεφάλαιο 6).

Σύμφωνα με μια ανθεκτική στο χρόνο μαρξιστική παράδοση, η οποία εισήχθη λίγο μετά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο από τον διακεκριμένο Βρετανό μαρξιστή οικονομολόγο Maurice Dobb (1900-1974) από το Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ, ο καπιταλισμός γεννήθηκε κατά πρώτον στον αγροτικό τομέα της Αγγλίας στα τέλη του 16^{ου} και κατά τον 17^ο αιώνα, μέσα από το μετασχηματισμό υπαρχόντων παραγωγικών περιουσιακών στοιχείων από τη φεουδαρχική στην καπιταλιστική μορφή ιδιοκτησίας.

Εντούτοις, η παράδοση αυτή, που κυριαρχεί μέχρι και σήμερα στον αγγλοσαξονικό μαρξισμό, κάθε άλλο παρά μονοπωλεί τη μαρξιστική βιβλιογραφία: αντίθετα, έχουν διατυπωθεί ριζικά αποκλίνουσες μαρξιστικές προσεγγίσεις αναφορικά με το αν η αγροτική οικονομία υπήρξε η εστία γέννησης του καπιταλισμού.

Ο Karl Kautsky (1854-1938), ο μαρξιστής θεωρητικός με τη μεγαλύτερη ίσως επιρροή κατά το τέλος του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στο βιβλίο του *Το αγροτικό ζήτημα* (1^η έκδοση το 1899), ένα βιβλίο που ο Λένιν χαιρέτισε ως «το πιο σημαντικό γεγονός στη νεότερη οικονομική φιλολογία – ύστερα από τον 3^ο τόμο του “Κεφαλαίου”» (Λένιν 1980 [Λ.Α. τ. 4]: 89), υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός, ακόμα και αν επικρατήσει στην ύπαιθρο (πράγμα που δεν συμβαίνει στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες), αυτό λαμβάνει χώρα μόνο αφότου έχει επικρατήσει στις πόλεις: «η καπιταλιστική γεωργία αρχίζει τότε μόνο να

γίνεται σημαντική όταν έχουν αναπτυχθεί επαρκώς το κεφάλαιο των αστικών κέντρων και συνακόλουθα το πιστωτικό σύστημα» (Kautsky 1988: 88, βλ. επίσης κεφάλαιο 4).

Πιο πρόσφατα, ο διακεκριμένος κοινωνικός επιστήμονας Oliver Cromwell Cox (1901-1974) από το Πανεπιστήμιο Lincoln του Μισούρι, ο οποίος εμπνεόταν από τη μαρξιστική θεωρία, υποστήριξε ότι δεν ήταν η Αγγλία αλλά «η Βενετία, η οποία εξέθρεψε την πρώτη καπιταλιστική κοινωνία» (Cox 1964: xi), αιώνες πριν ο καπιταλισμός κυριαρχήσει στην Αγγλία. Ο σημαίνων μαρξιστής οικονομολόγος Ernest Mandel (1923-1995) τόνισε επίσης την καθοριστική σημασία που είχε για τη γέννηση του καπιταλισμού η «συσσώρευση του χρηματικού κεφαλαίου των Ιταλών εμπόρων που κυριάρχησαν στην ευρωπαϊκή οικονομική ζωή από τον 11^{ον} ως τον 15^{ον} αιώνα» (Μαντέλ 1971: 128).

Ο διάσημος Γάλλος ιστορικός Fernand Braudel (1902-1985), ηγετική φυσιογνωμία της δεύτερης γενιάς ιστορικών της «Σχολής των Annales», διατύπωσε ανάλογα συμπεράσματα αναφορικά με τις απαρχές του καπιταλισμού. Υποστήριξε ότι ο καπιταλισμός αναδύθηκε ήδη τον 13^ο αιώνα, όταν «τόσο η Γένοβα όσο και η Βενετία» αναδείχθηκαν σε «εμπορικές και αποικιακές δυνάμεις (και το αποικιακές μας λέει ότι είχαν ήδη φθάσει σε ένα προχωρημένο στάδιο του καπιταλισμού)» (Braudel 1984: 118. Βλ. επίσης κεφάλαιο 11).

Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε μια τόσο μεγάλη διάσταση απόψεων σχετικά με το πότε (και πώς) γεννήθηκε ο καπιταλισμός; Πώς εξηγείται το ότι θεωρητικοί που ανήκουν στην ίδια σχολή σκέψης, όπως για παράδειγμα τον μαρξισμό, καταλήγουν σε τόσο διαφορετικά συμπεράσματα;

Το ερώτημα αυτό, που με απασχόλησε ως κοινωνικό επιστήμονα και μαρξιστή για αρκετό χρονικό διάστημα, μπορεί ίσως να απαντηθεί ευκολότερα αν στοχαστούμε το ζήτημα της προέλευσης ή της γένεσης ως εξής: τι είναι αυτό το οποίο αναδύθηκε ή γεννήθηκε; Με άλλα λόγια, τι είναι ο καπιταλισμός του οποίου η γένεση μπορεί να περιγραφεί ως μια ιστορική κοινωνική διαδικασία; Προφανώς ο καπιταλισμός είναι μια ιδιαίτερη κοινωνική δομή, ή ισοδύναμα, ένα κοινωνικό σύστημα, μια ιστορικά ιδιαίτερη διάταξη κοινωνικών σχέσεων, η οποία, σύμφωνα με τη μαρξιστική οπτική, οικοδομείται πάνω σε ιδιαίτερες μορφές ταξικής εξουσίας και εκμετάλλευσης.

Εκ πρώτης όψεως, ο καπιταλισμός είναι ένας απολύτως κατανοητός όρος για τους μαρξιστές (ένα σύστημα εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας από το κεφάλαιο), αλλά, σε μεγάλο βαθμό και για τους μη μαρξιστές (το οικονομικό σύστημα της «ελεύθερης αγοράς»). Εντούτοις, αυτό που μοιάζει προφανές από πρώτη ματιά δεν είναι καθόλου προφανές όταν κανείς διεισδύει βαθύτερα στα συστατικά στοιχεία τού υπό διερεύνηση συστήματος και τις μορφές της αλληλεξάρτησής τους. Οι αναλύσεις για τις «απαρχές» ή τη «γέννηση» του

καπιταλισμού φέρνουν στο προσκήνιο τους αποκλίνοντες τρόπους με τους οποίους κατανοείται η «ουσία» του καπιταλισμού, δηλαδή το ποια χαρακτηριστικά και ποιες κοινωνικές σχέσεις συνιστούν τη *sine qua non* του καπιταλιστικού συστήματος – με τα ζητήματα του χρήματος, του εμπορίου και της πίστης να διχάζουν διαρκώς τους μαρξιστές (αλλά και τους μη μαρξιστές) κοινωνικούς επιστήμονες, οικονομολόγους και ιστορικούς.

Γίνεται φανερό ότι οι διαφορετικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των απαρχών του καπιταλισμού υποδηλώνουν, ή μάλλον υποκρύπτουν διαφορετικές εννοιολογήσεις του τι αποτελεί ο καπιταλισμός. Διότι η θεωρητική προσέγγιση ενός κοινωνικού συστήματος (ή μιας κοινωνικής δομής) αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για να καταστεί κατανοητό το πότε και πώς (δηλαδή μέσω ποιων διαδικασιών) διαμορφώθηκε για πρώτη φορά αυτό το σύστημα (ή δομή) – ως ένα ιδιαίτερο κοινωνικό σύστημα που διαφοροποιείται από τα κοινωνικά συστήματα που προϋπήρξαν ή συνυπάρχουν με αυτό.

Επομένως μπορούμε να συμπεράνουμε ότι (α) απαιτείται μια θεωρία του καπιταλισμού ως κοινωνικού συστήματος για να αντιληφθούμε πότε και πώς αναδύθηκε ο καπιταλισμός, ενώ (β) η ευρεία γκάμα απόψεων σχετικά με τις απαρχές του καπιταλισμού αποκαλύπτει μια εξίσου ευρεία γκάμα απόψεων σχετικά με το σε τι πράγματι συνίσταται ο καπιταλισμός.

Επιπλέον, αυτό το οποίο υπήρξε, δεν ήταν προδιαγεγραμμένο ότι θα υπάρξει. *Πρώτον*, όπως επισήμανε ο Marcus Rediker από το Πανεπιστήμιο του Pittsburgh πριν σχεδόν τριάντα χρόνια, «ο καπιταλισμός “εγκαθιδρύθηκε σε κάποια τμήματα της διαδικασίας παραγωγής νωρίτερα από ό,τι σε κάποια άλλα”» (Rediker 1989: 341). Με άλλα λόγια, η ανάδυση του καπιταλισμού υπήρξε μια ενική ιστορική διαδικασία, η οποία ακολούθως έπαιξε καταλυτικό ρόλο για τη διάδοση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων σε άλλες περιοχές. Αν κανείς δεν αποδέχεται την ενικότητα της διαδικασίας γένεσης του καπιταλισμού, τότε είναι σαν να αποδέχεται «ότι οι τρόποι παραγωγής ξεπηδούν στην ιστορική σκηνή με ολοκληρωμένη μορφή, σαν την Αθηνά από το κεφάλι του Δία» (Rediker: *όπ.π.*). *Δεύτερον*, μια ενική κοινωνική διαδικασία υπόκειται πάντα σε τυχαιότητες, δηλαδή είναι εξ ορισμού μια αστάθμητη διαδικασία. Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, η οποία παρέχει την επιστημονική διερεύνηση της κοινωνικής εξέλιξης, σε κάθε συγκυρία από την οποία προέκυψαν γεγονότα και τομές ιστορικής σημασίας, μπορούν να εντοπιστούν αντιθετικές ροπές και τάσεις που δυναμικά οδηγούν σε διαφορετικούς, εναλλακτικούς δρόμους εξέλιξης, εκφράζοντας σε κάθε διαφορετική περίπτωση τη δυναμική ενός συγκεκριμένου συσχετισμού ταξικών δυνάμεων. Διαμορφώνεται έτσι κάθε φορά μια γκάμα διαφορετικών ενδεχομενοτήτων ιστορικής εξέλιξης, που δεν αποτελούν «σιδερένια αναγκαιότητα» ενός προκαθορισμένου δρόμου ιστορικής συνέχειας ή μεταβολής. Η επιστημονική μελέτη της

ιστορίας αφορά ακριβώς την αποκάλυψη αυτών των δυναμικών και ενδεχομενικοτήτων, και την κατανόηση των *ειδικών συνθηκών* που ευνόησαν την τελική επικράτηση μιας συγκεκριμένης ροπής, η οποία και αποκρυσταλλώθηκε ως ένα «ιστορικό γεγονός».

Οι δύο επιστημολογικές αρχές που μόλις διατύπωσα σημαίνουν ότι η διερεύνηση των πρώτων βημάτων του καπιταλισμού ή της μετέπειτα διάδοσής του σε έναν κοινωνικό σχηματισμό ή επικράτεια έχει ως προϋπόθεση αφενός μια θεωρία του καπιταλισμού ως κοινωνικού συστήματος, και αφετέρου τη συγκεκριμένη ανάλυση της υπό διερεύνηση συγκεκριμένης κατάστασης. Όπως σημείωσε ο Γκέοργκ Λούκατς, «*η συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης [...] αποτελεί το αποκορύφωμα της γνήσιας θεωρίας*, σημείο όπου η θεωρία βρίσκεται στην πραγματική της εκπλήρωση» (Λούκατς 1990: 50-51).

Το παρόν βιβλίο, όντας μια διερεύνηση των απαρχών του καπιταλισμού, είναι ταυτόχρονα μια θεωρητική πραγματεία περί του καπιταλισμού. Η όλη ανάλυση έχει ως σημείο αφετηρίας τη θεωρία του Καρλ Μαρξ, ειδικότερα όπως αυτή αναπτύσσεται στο *Κεφάλαιο* και τα άλλα ώριμα κείμενά του της περιόδου 1857-1882. Όπως ήδη τονίσθηκε, επιχειρώντας μια διερεύνηση στις απαρχές του καπιταλισμού, η ανάλυσή μου εστιάζει στη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε αυτό που αποτελεί και εκείνο που δεν αποτελεί καπιταλισμό, και με την έννοια αυτή προϋποθέτει, αλλά επίσης (ανα)παράγει μια θεωρία του καπιταλισμού ως συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης και των δομικών του χαρακτηριστικών.

Το βιβλίο Περιέχει τρία μέρη.

Το Μέρος I (*Ο καπιταλισμός και οι απαρχές του: το θεωρητικό πλαίσιο*) εστιάζει στη χρηματική θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου που αναπτύχθηκε από τον Μαρξ, ενώ παράλληλα διερευνά κριτικά μια σειρά οικονομικών και ιστορικών αναλύσεων, μαρξιστικών και μη-μαρξιστικών. Σε αυτή τη βάση εικονογραφεί επίσης ιστορικές μορφές «επιχειρηματικής» προκαπιταλιστικής παραγωγής και πίστης, που συχνά συγχέονται με τον καπιταλισμό. Το βιβλίο διερευνά επομένως τον βαθμό στον οποίο αυτές οι χρηματοπαραγωγικές (εγχρήματες-«επιχειρηματικές») μορφές παραγωγής διευκόλυναν την ανάδειξη του καπιταλισμού ή συνυπήρξαν μαζί του. Το Μέρος I απαρτίζεται από επτά κεφάλαια.

Το κεφάλαιο 1 (Η έννοια του καπιταλισμού σύμφωνα με τον Μαρξ: μια συνοπτική παρουσίαση) δίνει έμφαση στα θεμελιώδη εκείνα χαρακτηριστικά, τα οποία, κατά τη διασύνδεσή τους, διακρίνουν τον καπιταλισμό από κάθε άλλο κοινωνικό σύστημα: (α) μισθωτή εργασία, (β) εκχρηματισμός της συνολικής οικονομίας (χρήμα που τίκτει χρήμα), (γ) συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και αποχωρισμός του καπιταλιστή από την καθαυτό

εργασιακή διαδικασία, (δ) ελεύθερος ανταγωνισμός και συγκρότηση των ατομικών κεφαλαίων σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο, (ε) ο χρηματοπιστωτικός τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου, (στ) η διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης δικαιοπολιτικής και ιδεολογικής δομής και η αντιστοιχούσα σε αυτήν κρατική μορφή.

Το Κεφάλαιο 2 (Οι δύο προσεγγίσεις του Μαρξ στο ζήτημα της γέννησης του καπιταλισμού: η «διαλεκτική παραγωγικών σχέσεων – παραγωγικών δυνάμεων» απέναντι στη «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση») ασχολείται με τις αμφισημίες και αντιφάσεις που εντοπίζονται στο έργο του ίδιου του Μαρξ αναφορικά με τη γένεση του καπιταλισμού. Επιπλέον, σχολιάζονται οι διχογνωμίες και διαμάχες μεταξύ των μαρξιστών γύρω από τα δύο, μεταξύ τους αντιφατικά, θεωρητικά σχήματα που διατύπωσε ο ίδιος ο Μαρξ: από τη μια τη «διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων – σχέσεων παραγωγής» και από την άλλη τη «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» ή το «να αντικρυστούν και να 'ρθουν σε επαφή» (Μαρξ 1978-α: 739) ο κάτοχος χρήματος και ο χωρίς παραγωγική περιουσία προλετάριος.

Στο Κεφάλαιο 3 (Πρώιμες μορφές καπιταλισμού και μισθωτή εργασία. Η πολεμική του Λένιν εναντίον των Ναρόντικων) αναλύεται η συνεισφορά του Λένιν στη μαρξιστική θεωρία αναφορικά με τις προβιομηχανικές καπιταλιστικές οικονομικές μορφές. Η ανάλυση του Λένιν για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα είναι χρήσιμη για την αξιολόγηση των διαφορετικών προσεγγίσεων σχετικά με τη γένεση του καπιταλισμού, μεταξύ άλλων διότι ρίχνει φως στις μορφές τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο (εμπορικό) κεφάλαιο, και αντιλαμβάνεται ως καπιταλιστικές μορφές παραγωγής τις οποίες αρκετοί μαρξιστές θεωρούν ως φεουδαρχικές ή έστω «προκαπιταλιστικές».

Στο κεφάλαιο 4 (Καπιταλισμός και αγροτικό ζήτημα: η θεωρητική παρέμβαση του Καρλ Κάουτски), παρουσιάζεται και αξιολογείται κριτικά η ανάλυση του Κάουτски για το «αγροτικό ζήτημα». Σύμφωνα με αυτήν, ο καπιταλισμός αναπτύσσεται αρχικά όχι στην ύπαιθρο, αλλά στους μη αγροτικούς τομείς της οικονομίας μιας χώρας, και ιδιαίτερα στο εμπόριο και τη χρηματοπιστωτική σφαίρα. Μετά τη διάλυση των φεουδαρχικών κοινωνικών σχέσεων, ο αγροτικός τομέας σε μια καπιταλιστική κοινωνία χαρακτηρίζεται από την τάση δημιουργίας και διατήρησης μικρών και μεσαίων εμπορευματοποιημένων οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Αυτή η μορφή απλής εμπορευματικής παραγωγής λειτουργεί συμπληρωματικά προς τον βιομηχανικό καπιταλισμό, καθώς ενσωματώνεται στη συνολική διαδικασία της καπιταλιστικής αναπαραγωγής: παρέχει αγροτικά προϊόντα σε σχετικά χαμηλές τιμές, καθώς αυτές οι τιμές δεν περιέχουν απόλυτη πρόσοδο και κέρδος, και συχνά παρέχουν ένα εισόδημα το οποίο αρκεί απλώς για την επιβίωση της οικογένειας του αγρότη.

Το κεφάλαιο 5 (Μεταπολεμικές μαρξιστικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της «μετάβασης στον καπιταλισμό») παρουσιάζει με κριτικό πνεύμα (με βάση τις θέσεις και τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν στα κεφάλαια 1 έως 4) τις μαρξιστικές συζητήσεις και διαμάχες που έλαβαν χώρα μετά από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σχετικά με «τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό»: πρώτον, τη θεωρητική συζήτηση που ξεκίνησε με την κριτική του Πωλ Σουήζυ προς το βιβλίο του Μόρις Ντομπ *Μελέτες για την ανάπτυξη του καπιταλισμού* (*Studies in the Development of Capitalism*) και παράλληλα τον λεγόμενο «περί Μπρένερ διάλογο» (*The Brenner debate*). Στη συνέχεια, εξετάζει κριτικά ορισμένες εναλλακτικές μαρξιστικές προσεγγίσεις για την ανάδυση του καπιταλισμού, όπως η παράδοση του «παγκόσμιου καπιταλισμού» και η προσέγγιση σχετικά με την «αστάθμητη συνάντηση» του ιδιοκτήτη χρήματος με τον προλετάριο, η οποία εισήχθη αρχικά από τον Ετιέν Μπαλιμπάρ το 1965 και αργότερα υιοθετήθηκε από τους Ζιλ Ντελέζ και Φελίξ Γκουαταρί και από τον Λουί Αλτουσέρ. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη διερεύνηση ενός θέματος που αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης στο εσωτερικό των μαρξιστικών προσεγγίσεων: το ζήτημα του παραγωγικού ή μη παραγωγικού χαρακτήρα του εμπορικού κεφαλαίου, ένα θέμα για το οποίο ο ίδιος ο Μαρξ είναι μερικές φορές διφορούμενος.

Στο κεφάλαιο 6 (Μη μαρξιστικές προσεγγίσεις στις απαρχές του καπιταλισμού), ξεκινώ με την κριτική περιγραφή των κύριων επιχειρημάτων και επεξεργασιών που διατυπώθηκαν κατά την περίοδο 1902-1935 στο πλαίσιο της «Γερμανικής Ιστορικής Σχολής» σχετικά τη γένεση του καπιταλισμού, καθώς πρόκειται για υλικό που μπορεί να χρησιμεύσει για να τεθούν ζητήματα σχετικά με τις χρηματικές, «επιχειρηματικές» και ιδεολογικές-πολιτισμικές ρίζες του καπιταλισμού. Το σημείο εκκίνησης αυτής της συζήτησης ήταν *Ο σύγχρονος καπιταλισμός* (*Der moderne Kapitalismus*) του Βέρνερ Ζόμπαρτ (Sombart), μία θεωρητική πραγματεία που η 1^η της έκδοση παρουσιάστηκε το 1902, στην οποία εισάγεται η έννοια του «πνεύματος του καπιταλισμού», ως συνώνυμου της επιχειρηματικής ικανότητας, που θεωρείται ότι αποτελεί την απαραίτητη, προϋπάρχουσα του καπιταλισμού, προϋπόθεση, η οποία κατέστησε εφικτή την εμφάνιση του τελευταίου. Λίγο μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του Ζόμπαρτ, η συζήτηση τροφοδοτήθηκε αφενός από τις επικρίσεις που αυτό δέχθηκε από άλλους εκπροσώπους της «Ιστορικής Σχολής», και αφετέρου από την αναδιαμόρφωση εκ μέρους του Μαξ Βέμπερ της έννοιας «πνεύμα του καπιταλισμού» που εισήγαγε ο Ζόμπαρτ. Το «πνεύμα του καπιταλισμού» κατανοήθηκε τώρα σε συνάρτηση με το ιδεολογικό κλίμα που υποτίθεται ότι έφερε στο προσκήνιο η Μεταρρύθμιση. Το κεφάλαιο συνεχίζεται σχολιάζοντας πιο πρόσφατες μη-μαρξιστικές προσεγγίσεις στον καπιταλισμό, οι οποίες, όπως αυτές της «Γερμανικής Ιστορικής Σχολής», υποτιμούν ουσιαστικά τον δομικό ρόλο της

μισθωτής εργασίας στη διαμόρφωση του καπιταλισμού. Τέλος, σχολιάζεται η γόνιμη διάκριση που εισάγει ο Φερνάντ Μπρωντέλ ανάμεσα στην οικονομία της αγοράς και τον καπιταλισμό, καίτοι από το έργο του διακεκριμένου ιστορικού απουσιάζει επίσης η έμφαση στην ταξική κυριαρχία και εκμετάλλευση.

Ολοκληρώνοντας το Μέρος I, το κεφάλαιο 7 (Τρόποι παραγωγής και ο προκαπιταλιστής κάτοχος χρήματος) κάνει χρήση της μαρξιστικής έννοιας του τρόπου παραγωγής για να αποτιμήσει τα κριτικά συμπεράσματα όλων των προηγούμενων κεφαλαίων, σε μια προσπάθεια να παράσχει την έννοια της ιστορικής φιγούρας που ο Μαρξ περιγράφει ως τον προκαπιταλιστή κάτοχο χρήματος. Στο πλαίσιο αυτό, εισάγονται δύο έννοιες: (α) ο χρηματοπαραγωγικός δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής, που υφίσταται από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, και διακρίνεται σαφώς από τον κλασικό (ή «πατριαρχικό», όπως τον ονομάζει Μαρξ) δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής. (β) Ο συμβολαϊακός χρηματοπαραγωγικός τρόπος παραγωγής που δημιουργήθηκε κατά τον Μεσαίωνα σε σχέση με τα χρηματικά και πιστωτικά συστήματα που βασιζόνταν σε συμπρακτικές ή συνεταιρικές σχέσεις. Το «συμβόλαιο» μεταξύ του κατόχου χρήματος και του εργαζόμενου, ο οποίος στην τελευταία περίπτωση ήταν απαλλαγμένος από κάθε μορφή προσωπικής εξάρτησης ή δουλείας, συνεπαγόταν μια πολύπλοκη μορφή εκμετάλλευσης. Ο εργαζόμενος ήταν εν μέρει μισθωτός, αλλά είχε επίσης (περιορισμένη) πρόσβαση στην κυριότητα (ιδιοκτησία) των μέσων παραγωγής (του «κεφαλαίου»), τόσο μέσω της συμμετοχής του στη «διανομή των κερδών» όσο και μέσω του δικαιώματος εμπορίας ίδιων εμπορευμάτων, π.χ. στα ταξίδια που συμμετείχε ως μέλος ενός πληρώματος. Με άλλα λόγια, δεν ήταν προλετάριος, έστω και αν ένα μέρος του εισοδήματός του προερχόταν από την καταβολή μισθού. Το «αφεντικό», που καρπώνεται το μεγαλύτερο μέρος του υπερπροϊόντος σε καθένα από αυτούς τους δύο προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, είναι επομένως ένας μη καπιταλιστής ιδιοκτήτης χρήματος. Σε μια μεταγενέστερη ιστορική εποχή διαμορφώθηκαν οι συνθήκες που επέτρεψαν «ν' αντικρυστούν και νάρθουν σε επαφή» (Μαρξ 1978-α: 739) αυτός ο κάτοχος χρήματος που δεν ήταν ακόμα καπιταλιστής με τον εργαζόμενο που είχε προλεταριοποιηθεί, θέτοντας σε κίνηση τη διαδικασία ανάδυσης του καπιταλισμού, ένα ζήτημα που διερευνάται κυρίως στο Μέρος II του βιβλίου.

Το Μέρος II (*Η Βενετία και η Μεσόγειος: Πραγματεία για τη γέννηση του καπιταλισμού*) περιλαμβάνει τρία κεφάλαια και επικεντρώνεται στην εμφάνιση του καπιταλισμού στις πόλεις-κράτη της ιταλικής χερσονήσου και πιο συγκεκριμένα στον κοινωνικό σχηματισμό της Βενετίας, που μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα κυριαρχούσε ως πολιτική, οικονομική και αποικιακή δύναμη στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου και πέραν αυτής. Το βενετικό

κράτος παρέμεινε ανεξάρτητο για περισσότερο από οκτώ αιώνες. Αφετηρία μου δεν είναι μόνο τα υπάρχοντα ιστορικά στοιχεία που δείχνουν την πρωτοκαθεδρία της Βενετίας ως εμπορικού και χρηματοπαραγωγικού κοινωνικού σχηματισμού, αλλά και η άποψη που διατυπώνει ο Μαρξ ότι «στην Ιταλία, όπου η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύχθηκε νωρίτερα από αλλού, [...] [ο] προγραμμαμένο[ς] προλετάριο[ς], [...] βρήκε έτοιμα τα καινούργια αφεντικά στις πόλεις» (Μαρξ, 1978-α: 741). Αυτό που διαφοροποιεί την ανάλυσή μου από άλλες προσεγγίσεις που υπογραμμίζουν την πρόωμη ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Βενετία και σε άλλες πόλεις-κράτη στην ιταλική χερσόνησο είναι η διάκριση ανάμεσα στις καπιταλιστικές και τις μη καπιταλιστικές μορφές χρηματοπαραγωγικής «επιχειρηματικής» δραστηριότητας. Η πιο σημαντική διαφορά ανάμεσα στις καπιταλιστικές και τις μη καπιταλιστικές χρηματοπαραγωγικές δραστηριότητες είναι το «δέσιμο» της μισθιακής σχέσης ως κύριας μορφής αμοιβής των εργαζομένων που υπόκεινται στην εξουσία των κατόχων χρήματος, ή με άλλα λόγια η τελική ενσωμάτωση του προσωπικού καταναγκασμού στην οικονομική σχέση ως τέτοια, και ο πλήρης αποχωρισμός των εργαζομένων από την κυριότητα των μέσων παραγωγής.

Στο κεφάλαιο 8 (Από βυζαντινό εξαρχάτο σε μείζονα αποικιακή δύναμη στη Μεσόγειο: ιστορική σκιαγράφηση της ανόδου της Βενετίας μέχρι το 1204), εστιάζω στην πρώτη φάση της ιστορίας της Βενετίας, μέχρι το 1204, περιγράφοντας τα κύρια ιστορικά γεγονότα που της επέτρεψαν να μετατραπεί από μια πρώην βυζαντινή επαρχία σε ένα ανεξάρτητο κοινωνικό σχηματισμό, από σύμμαχο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στον κατακτητή της Κωνσταντινούπολης, και από μια επαρχιακή εμπορική πόλη στην Αδριατική σε μια μεγάλη αποικιακή δύναμη σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Παρά το γεγονός ότι όλη η διαδικασία συνδέθηκε με πολλαπλές ιστορικές ενδεχομενικότητες – μια αλληλουχία τυχαίων περιστάσεων και συμπτωματικών αιτιών – αυτή η εξαιρετική ανοδική πορεία πρέπει εξίσου να αναζητηθεί στον κοινωνικό χαρακτήρα ή την εσωτερική δομή και συνεκτικότητα της βενετικής κοινωνίας και στην εξ αυτών απορρέουσα ισχύ του βενετικού κράτους.

Στο κεφάλαιο 9 (Ο βενετικός κοινωνικός σχηματισμός μέχρι το τέλος του 13^{ου} αιώνα: μια ανολοκλήρωτη διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης), αναλύω τις ιστορικά μοναδικές ταξικές σχέσεις εξουσίας στον ενετικό κοινωνικό σχηματισμό, που λειτούργησαν ως προϋπόθεση για τη διεθνή ανάδειξή του. Η οικονομική ανέλιξη της Βενετίας δεν είχε ως «πρωταγωνιστή» την «ιδιωτική πρωτοβουλία» κάποιων τολμηρών εμπόρων ή οποιωνδήποτε άλλων «αυτοδημιούργητων» ατόμων που ωθούμενα από την εγωιστική τους φύση «ανέλαβαν επιχειρηματικούς κινδύνους». «Κινητήρια δύναμη» της οικονομικής ανόδου της Βενετίας ήταν η συλλογικότητα μιας τάξης πατρικών, η οποία έχοντας οργανωθεί από τις

αρχές του ενδέκατου αιώνα ως στρατιωτικό-ναυτικό κράτος, λειτουργούσε τόσο ως συντονιστής όσο και ως κύριος «διαχειριστής» μιας πλειάδας οικονομικών επιχειρήσεων: εμπόριο, πειρατεία, λεηλασία, δουλεμπόριο, πόλεμος. Η Βενετία παρέμενε μια προκαπιταλιστική οικονομία και κοινωνία υπό την οικονομική, πολιτική και κοινωνική κυριαρχία μιας κατηγορίας προκαπιταλιστών εμπόρων, πλοιοκτητών και διευθυντών κρατικών επιχειρήσεων μέχρι τον 14ο αιώνα. Οι οικονομικές δραστηριότητες της βενετικής κυρίαρχης τάξης αποτελούσαν μια ανολοκλήρωτη διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης, με την έννοια που έδωσε ο Μαρξ στον όρο. Ο ένας πόλος της διαδικασίας, οι Βενετοί κάτοχοι χρήματος και το κράτος τους, είχαν ήδη προσλάβει τα σαφή χαρακτηριστικά μιας νόθας αστικής τάξης. Ο άλλος πόλος, ωστόσο, ο χωρίς παραγωγική ιδιοκτησία ελεύθερος προλετάριος, δεν είχε ακόμη αναδυθεί και αυτός είναι ακριβώς ο λόγος που ονομάζουμε την αστική τάξη «νόθα». Αυτοί που αμείβονταν με μισθό, αδιάφορο αν ήταν φτωχοί, εξακολουθούσαν εντούτοις να μετέχουν στην κυριότητα των μέσων παραγωγής μέσω «συνεταιριστικών» μορφών που βασιζόνταν ακριβώς στο γεγονός ότι ήταν (και) μισθωτοί.

Στο κεφάλαιο 10 (Η οικονομία του πολέμου και η ανάδυση του καπιταλισμού), διερευνούμε τα ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται κυρίως με τους οικονομικούς ανταγωνισμούς, τους βενετο-γενοατικούς πολέμους που ξεκινούν τον δέκατο τρίτο αιώνα, τις κρίσεις στο βενετικό αποικιακό σύστημα και την πανώλη, δηλαδή τις ιστορικές συνθήκες και τους παράγοντες που τελικά οδήγησαν στην επικράτηση στον βενετικό κοινωνικό σχηματισμό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής κατά το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα. Αυτές οι συνθήκες οδήγησαν στο σχηματισμό, στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, τεράστιων μανιφακτορικών επιχειρήσεων υπό κρατική ιδιοκτησία, οι οποίες οργανώθηκαν με βάση τη σχέση κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας. Είναι ξεκάθαρο ότι η συνάντηση του χωρίς ιδιοκτησία ή πρόσβαση στην κυριότητα των μέσων παραγωγής προλετάριου με τον συλλογικό κάτοχο χρήματος του βενετικού κράτους «έδεσε» σε αυτές τις μανιφακτούρες. Παράλληλα, όλες οι μη μισθωτές πηγές εισοδήματος της πλειοψηφίας των ναυτικών περιορίστηκαν δραστικά, δημιουργώντας ένα προλεταριάτο μισθωτών ναυτικών. Και στην περίπτωση αυτή, οι κάτοχοι χρήματος στους οποίους δημοπρατείτο για μια ή περισσότερες εμπορικές αποστολές το δικαίωμα χρήσης των κρατικών πλοίων, και οι εφοπλιστές που κατέχουν δικά τους ιδιωτικά πλοία, μετατρέπονται σε καπιταλιστές, καθώς «στεριώνει» πλέον η «επαφή» τους με τους αναδυόμενους προλετάριους. Σε όλες τις περιπτώσεις όπου υπήρχε έλλειψη «ελεύθερης εργασίας», οι μορφές καταναγκαστικής εργασίας, και πάνω απ' όλα ο χρηματοπαραγωγικός δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής, επανεμφανίζεται ως η «αναγκαία» εκδήλωση της «επιχειρηματικότητας». Τέλος, προκειμένου να υποστηριχθούν οι πολεμικές επιχειρήσεις,

δημιουργήθηκε ένα τεράστιο εσωτερικό δημόσιο χρέος που αφενός εξέθρεψε μια προηγμένη δημοσιονομική διαχείριση και τις αντίστοιχες δημοσιονομικές πολιτικές τεχνικές και αφετέρου εδραίωσε και επέκτεινε σημαντικά την καπιταλιστική χρηματοπιστωτική σφαίρα. Μέχρι τα τέλη του δέκατου τέταρτου αιώνα, η Βενετία είχε αναδειχθεί σε έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, εισάγοντας ουσιαστικά τον καπιταλισμό στην Ευρώπη.

Το Μέρος III (*Μετά το στέριωμα της συνάντησης: Η αναπαραγωγή του καπιταλισμού σε διευρυνόμενη κλίμακα*) προσεγγίζει τον καπιταλιστικό χαρακτήρα του βενετικού κοινωνικού σχηματισμού από το τέλος του 14^{ου} αιώνα μέχρι την τελική υποταγή της Δημοκρατίας στον Ναπολέοντα το 1797. Περιλαμβάνει δύο κεφάλαια:

Το κεφάλαιο 11 (Η Βενετία δίπλα στις νέες καπιταλιστικές δυνάμεις) επικεντρώνεται κυρίως στην οικονομική αναδιάρθρωση και τον μεταβαλλόμενο γεωπολιτικό ρόλο της Βενετίας μετά την εξάπλωση του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη, την επέκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την εδραίωση μεγάλων ευρωπαϊκών εδαφικών κρατών. Ανασκοπεί επίσης διάφορες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις και μαρξιστικές αναλύσεις σχετικά με τον χαρακτήρα της βενετικής κοινωνίας. Η Βενετία παρέμεινε ένας καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός μέχρι τις τελευταίες ημέρες της ύπαρξής της, παρά το γεγονός ότι η εξέχουσα θέση της στην ευρωπαϊκή οικονομία και πολιτική υποχωρεί από τον 16^ο αιώνα, καθώς οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις εξαπλώθηκαν σε όλη τη Δυτική Ευρώπη και αναδύθηκαν νέες οικονομικές και στρατιωτικές δυνάμεις. Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, καθώς η βενετική εμπορική υπεροχή αμφισβητείται πλέον από νέους ανταγωνιστές, λαμβάνει χώρα μια αναδιάρθρωση της βενετικής οικονομίας, με κύριο χαρακτηριστικό την ταχεία ανάπτυξη της βιομηχανικής-μανιφακτορικής και της χρηματοπιστωτικής σφαίρας. Επιπλέον, η Βενετία αναδεικνύεται σε σημαντική αποικιακή δύναμη στη Μεσόγειο, με την αποικιακή της επικράτεια να εκτείνεται αφενός στην ανατολική Μεσόγειο, το Αιγαίο, τη Δαλματία και την Ίστρια (Stato da Màr) και αφετέρου στην ηπειρωτική ιταλική χερσόνησο (Domini di Terraferma). Παρά την οθωμανική επέκταση, η οποία σταδιακά απέκοπτε, από τον 16^ο αιώνα και μετά, τις ανατολικές αποικίες της Βενετίας, οι δύο ζώνες αποικιακών κτήσεων διατηρήθηκαν μέχρι την κατάλυση της Δημοκρατίας, έχοντας διαμορφωθεί ως μια μορφή υβριδικής κυριαρχίας, ανάμεσα στην αποικιακή και την συνομοσπονδιακή διακυβέρνηση.

Τέλος, το κεφάλαιο 12 (Πολιτική εξουσία και κοινωνική συνοχή) επικεντρώνεται στο βενετικό κράτος, επισημαίνοντας τα καπιταλιστικά χαρακτηριστικά του. Συγχρόνως ασκεί κριτική σε ορισμένες απόψεις που υποστηρίζουν ότι η Βενετία (και άλλες πόλεις-κράτη στην ιταλική χερσόνησο) «απέτυχαν» να γίνουν πραγματικοί καπιταλιστικοί κοινωνικοί

σχηματισμοί επειδή δεν μπόρεσαν να σχηματίσουν μια «εθνική πολιτική οντότητα» (την «Ιταλία»).

Το καπιταλιστικό κράτος «συμπυκνώνει» τη συνολική εξουσία του κεφαλαίου σε έναν κοινωνικό σχηματισμό, εμφανίζοντάς την ταυτόχρονα ως το «κοινό συμφέρον» της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, το καπιταλιστικό κράτος πρέπει πάντα να ομοιογενοποιεί κάθε κοινότητα εντός του πολιτικού του εδάφους σε ένα *αυτόχθονα πληθυσμό* που υποτίθεται ότι έχει κοινά συμφέροντα και να τον διακρίνει-διαφοροποιεί από τον «άλλο» (τους πληθυσμούς άλλων κρατών ή εδαφών). Αυτό σημαίνει ότι τα στρατηγικά συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης που «συμπυκνώνονται» από το κράτος συνδέονται πάντοτε με μια μορφή συμβιβασμού με τις εξουσιαζόμενες τάξεις. Η διαμόρφωση του σύγχρονου έθνους και ο εθνικισμός διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ομογενοποίηση των αυτοχθόνων πληθυσμών του κάθε καπιταλιστικού κράτους: το έθνος αποτελεί την ιστορικά διαμορφωμένη και ειδικά καπιταλιστική ενότητα (συνοχή) των ανταγωνιστικών τάξεων ενός κοινωνικού σχηματισμού, που τείνει να ενοποιήσει το «εσωτερικό» και να το οριοθετήσει και να το διακρίνει από το «εξωτερικό», δηλαδή το «μη εθνικό». Ωστόσο, η διαδικασία της οικοδόμησης των εθνών ξεκίνησε στην Ευρώπη αιώνες μετά την κυριαρχία του καπιταλισμού σε πολλούς κοινωνικούς σχηματισμούς και τμήματα της ηπείρου. Ο εθνικισμός και η εθνική ταυτότητα εμφανίστηκαν στα τέλη του 18ου και κατά τον 19ο αιώνα, χονδρικά από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και μετά.

Το βενετικό κράτος είχε αποκτήσει τα δύο βασικά χαρακτηριστικά ενός καπιταλιστικού τύπου κράτους ήδη από τον δέκατο τέταρτο αιώνα: (α) την απρόσωπη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών που βασίζονται στην «κυριαρχία του νόμου» και στην «ίση δικαιοσύνη» για όλους τους κατοίκους της βενετικής επικράτειας, ανεξάρτητα από το ιδιαίτερο κοινωνικό τους στάτους (πατρίκιοι, πολίτες από γέννηση, λαϊκοί («*propolari*»), μετανάστες, υπηρέτες ή δούλοι), και (β) τη «σχετική αυτονομία» του κράτους και των πολιτικών και οικονομικών του λειτουργιών ή παρεμβάσεων από τις επιμέρους μερίδες της άρχουσας τάξης, έτσι ώστε να εμπεδώνονται τα στρατηγικά συμφέροντα της βενετικής αστικής τάξης ως «κοινά συμφέροντα» της Δημοκρατίας. Και τα δύο στοιχεία διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της συναίνεσης των εξουσιαζόμενων τάξεων προς την πολιτική εξουσία, αλλά και των αποικιακών πληθυσμών και των μεταναστών που εγκαθίσταντο στη Βενετία από άλλα μέρη της Μεσογείου και την ιταλική χερσόνησο.

Όντας όχι απλώς μια πόλη-κράτος, αλλά μια αποικιακή αυτοκρατορία, η Βενετία ανέπτυξε θεσμούς και τεχνικές μέσω των οποίων ετερογενείς πληθυσμοί αντιμετωπίζονταν

με συλλογικό και στατιστικό τρόπο – υπό απρόσωπους όρους. Το βενετικό καπιταλιστικό κράτος, χωρίς να αποτελεί εθνικό κράτος, δημιούργησε με επιτυχία μορφές οικονομικής και κοινωνικής διάδρασης, καταστολής, «δημοκρατικής αντιπροσώπευσης» και νομιμοφροσύνης προς τις αρχές, που διευκόλυναν τη διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, διατηρώντας παράλληλα μια πολυπολιτισμική κοινωνία.

Από αυτή την άποψη, η απουσία μιας εθνικής – ιταλικής – ταυτότητας (οι καταστρεπτικοί βενετογενουατικοί πόλεμοι δεν περιείχαν ποτέ ένα στοιχείο εμφυλίου πολέμου) μου φαίνεται λιγότερο ως στοιχείο αρχαϊσμού και περισσότερο ως μια «επιστροφή στο μέλλον».